

Volný přístup k vědeckým informacím – co přinese knihovnám a kdo ho zaplatí?

Martin VÍTŮ

Univerzita Karlova - Ústav informačních studií a knihovnictví, Praha
vitum@centrum.cz

INFORUM 2006: 12. konference o profesionálních informačních zdrojích
Praha, 23. - 25.5. 2006

Abstrakt. Finanční prostředky knihoven přestávají stačit na nákup rostoucího množství odborných časopisů za stále se zvyšující ceny. Za řešení této situace je považováno zavedení volného přístupu k informacím, který však může pro knihovny znamenat velkou výzvu. Pokud budou informace volně dostupné, nebudou si již knihovny moci nárokovat prostředky na nákup svých fondů. Peníze již nebudou k vydavatelům proudit přes knihovny. Zatímco nyní knihovny rozhodují, za co utratí svěřené prostředky, ztratí nad finančními toky směrem k vydavatelům kontrolu. Dokumenty se sice budou k uživatelům dostávat zdarma, ale náklady na publikování bude hradit někdo jiný. Odstraněním bariéry přístupu k informacím, kterou představuje předplatné, může dojít k poklesu využívání knihovnických služeb, protože díky volné dostupnosti kvalitních informací na internetu již nemusí být pro uživatele tak atraktivní. Knihovny budou dále ztrácet své tradiční funkce – akvizici a ukládání fondů. Nebudou si vybírat časopisy, které zakoupí nebo ke kterým zakoupí přístup – budou prostě přístup mít jako kterýkoliv uživatel internetu na světě. Na druhé straně knihovny institucí budou pravděpodobně muset asistovat autorům v procesu publikování – platit poplatky za přijetí rukopisu k publikování, pomáhat s nalezením vhodného volně přístupného časopisu nebo repozitáře, případně vytvořit a provozovat repozitář vlastní.

There is a role for libraries and information centers with OA content and it is this: OA content is not all content. ... We must learn to live in the uneasy space between two paradigmas, one toll-based and one freely available. [11]

Elektronická forma vědecké publikace spolu s rozvojem informačních a komunikačních technologií přinesla nové možnosti rozšiřování vědeckých poznatků. Zatímco dříve se k primárnímu dokumentu dospělo jen návštěvou knihovny (pomineme-li možnost vyžádat si jej u autora), dnes může být i s nadstavbovými službami přístupný v síti koncovým uživatelům prakticky ihned poté, co ho tam jeho autor vystaví, bez nutnosti jakéhokoliv zprostředkování ze strany vydavatele nebo knihovníka. Bariéra času a prostoru byla překonána, bariéra ekonomická v podobě finanční částky za předplatné nebo jednorázové pořízení dokumentu přetrvává. Přitom tyto finanční částky – placené převážně z veřejných zdrojů prostřednictvím knihoven komerčním vydavatelům – neustále rostou a rozpočty knihoven na ně přestávají stačit. Rozpor mezi technologickými možnostmi a finančními omezeními je zřejmě největší hnací silou hnutí za volný přístup k informacím (OA, open access). Příznivci tohoto hnutí prohlašují, že pokud státy poskytují značné prostředky na rozvoj vědy a techniky, měly by také zajistit, aby měl každý možnost se s výsledky výzkumu zdarma seznámit.

OA je realizován dvěma základními cestami. První, tzv. zlatá, využívá nástroj sloužící vědecké komunikaci již 300 let – časopis. Autor nabídne článek k publikování, redakce zajistí recenzní řízení, a pokud článek přijme, provede zpravidla ještě jazykové úpravy a formátování. V případě druhé, tzv. zelené, autor ukládá zpravidla redakčně neupravený rukopis svého příspěvku do volně přístupného (OA) archivu sám. Jeho příspěvek je tak zpravidla ihned volně k dispozici, aniž byla jeho kvalita

hodnocena (pokud se nejedná o článek, který již hodnocením kvality prošel jinde, např. při recenzním řízení zorganizovaném vydavatelem časopisu, kde byl článek předtím publikován). Kromě časopiseckých článků se v některých OA archivech vyskytují i další typy digitálních objektů (knihy, konferenční sborníky, datové soubory aj.)

Zatím není jasné, zda volný i placený přístup k informacím mohou dlouhodobě existovat společně (jako například nyní v oblasti fyziky), nebo zda jedna forma převládne a druhá zcela zanikne či se stane naprosto okrajovou. Bude to záležet na míře státní regulace a podpory soukromého podnikání v této oblasti. Stanovena může být nejen samotná povinnost zveřejňování výsledků státem financovaného výzkumu ve volně přístupných zdrojích, ale i cesty, kterými se tak bude dít. Stát může pro tyto účely vytvořit centrální národní OA archiv, nebo přidělit finanční prostředky jednotlivým výzkumným institucím, které si pak samy rozhodnou, zda budou provozovat vlastní OA archiv či časopis, využijí existující OA archivy jiných institucí nebo zaplatí svým zaměstnancům zveřejnění příspěvku u vydavatele (zpravidla formou paušálního ročního příspěvku).

V rámci tohoto příspěvku nelze porovnávat ekonomickou efektivnost těchto jednotlivých variant. Pouze poznamenejme, že pokud pro poskytování volného přístupu bude využito služeb a dlouholetých zkušeností současného systému vydavatelů, případně sice část veřejných prostředků na pokrytí zisku komerčních vydavatelů (u nekomerčních vydavatelů na jiné účely), ale bude zachována kontinuita léta vycházejících titulů, které přinášejí i příspěvky nesouvisející přímo s veřejně financovaným výzkumem (zprávy, úvodníky, přehledové články, recenze, komerční výzkum). Zisk dále motivuje vydavatele k financování technických inovací a jeho část je v podobě daní odváděna zpět státu. Pokud by se státní orgány rozhodly soukromé podnikání v této oblasti nepodporovat a upřednostnit šíření výsledků výzkumu veřejnými systémy, mohlo by to znamenat zánik vydavatelů. O zajištění přístupu k jejich produkci by se tak zřejmě musely postarat knihovny.

Co hnutí OA přinese knihovnám?

Knihovny zavedení OA nadšeně vítají. Těší se, že částky určené doposud na úhradu předplatného časopisů použijí na jiné účely. Může se však stát, že tyto prostředky budou přesunuty na financování OA archivů či OA časopisů, které se také neobejdou bez veřejných zdrojů. Systém publikování přijde totiž o platby z komerční sféry (předplatné hrazené soukromými firmami) a v případě států, které jsou exportéry výzkumu, i o platby ze zahraničí.

Zároveň si knihovníci uvědomují, že pro ně bude OA znamenat jisté nároky v následujících oblastech:

Integrace volně přístupných zdrojů s dosavadními fondy a službami

Grogg [11] i Koehler [13] se domnívají, že knihovny by měly začlenit OA časopisy do svých katalogů (jejich záznamy jsou nabízeny volně ke stažení), nabízet uživatelům vyhledávače specializované na

OA materiály a požadovat zahrnutí OA zdrojů do nástrojů umožňujících současné prohledávání více informačních zdrojů i do znalostních bází linkovacích nástrojů (zde již můžeme vidět první výsledky). Pokud jde o propojování citací na plné texty, je povzbudivé, že i vydavatelé volně přístupných časopisů se zapojily do systému CrossRef.

Školení a podpora uživatelů

S nástupem OA archivů přestává být dokument vázán na konkrétní vydání daného periodika, uživatele je třeba poučit o jiných jednoznačných identifikátorech než je ročník, číslo a stránka. Výskyt jednoho článku v různých zdrojích (někdy i s poněkud odlišným názvem i podobou) může být pro uživatele matoucí. Vydavatelé časopisů již většinou autorovi povolují, aby uložil text svého příspěvku do elektronického archivu. Plný text se tak může vyskytovat v tištěné podobě, v elektronické podobě v databázi vydavatele a agregátora, v OA archivu i na webových stránkách autora. V případě OA archivu může jít o verzi připravenou k pozdějšímu publikování v časopise, verzi již jinde publikovanou (ale v podobě vytvořené autorem, tj. s jiným formátováním), nebo o verzi, která nikde jinde publikována nebyla a nebude. Literatura [11] uvádí až 13 možných verzí jednoho článku. Uživatel zpravidla nemá ke všem přístup a některé nemusí být pro jeho momentální potřebu (např. ověření autenticity) vhodné. Uživateli se například může dostat do rukou první verze, která už mezitím doznala podstatných úprav. Uživatele je tedy vhodné o této pestrosti OA materiálu poučit, upozornit ho na existenci oficiální placené verze a odkázat na verzi volně přístupnou, pokud knihovna nemá k placené verzi přístup.

Existence více verzí ztěžuje pozici informačním pracovníkům, kteří pro své uživatele sledují ohlas jejich příspěvků prostřednictvím citací. Má se pro jeden konkrétní článek počítat počet citací jeho všech verzí, nebo uvažovat pouze oficiální verzi na serveru vydavatele, případně další verze s ní totožné? A mají mít všechny stejnou váhu? Jak se vypořádat s různými verzemi v rámci OA archivu? Otázka hodnocení na základě citací v OA archivech bude patrně vůbec problematická, protože dosud jsou autoři do jisté míry hodnoceni podle kvality časopisů, ve kterých vycházejí jejich články.

Další úlohou pro informační pracovníky je podpora svých uživatelů v roli autorů – doporučení vhodného OA časopisu či archivu pro zveřejnění jejich příspěvku, pomoc s tvorbou metadat a úhrada případného poplatku. Kromě toho se mohou přímo podílet na budování, organizaci a provozu OA archivu své instituce.

Posuzování kvality zdrojů

Knihovny by měly poskytovat především kvalitní informační zdroje, bez ohledu na to, zda se jedná o zdroje volně přístupné či nikoliv. V souvislosti s nabídkou volně přístupných materiálů se objevují pochybnosti o jejich odborné úrovni. O co je snazší pro autory dosáhnout publikování svého příspěvku, o to je pro uživatele těžší posuzování jeho kvality. Placené zdroje dávají jistou záruku

správnosti, aktuálnosti a původnosti. Než se zdroj dostane k uživateli, dochází vlastně k dvojímu výběru. Nejprve na straně vydavatele – redakční rada rozhoduje na základě recenzního řízení, které články přijme k publikování (poměr odmítnutých příspěvků dosahuje až 90%) – a potom na straně knihovny, která si vybírá předplácené tituly. V případě OA časopisů může snaha o úsporu nákladů vést k upouštění od recenzního řízení prováděného externími odborníky i od redakčních úprav textu. Pokud vydavatel v OA modelu dostane zapláceno za vlastní akt publikování příspěvku, existuje nebezpečí, že přijme i méně kvalitní příspěvky. V případě OA archivů je filtrace ze strany správců archivu obvykle minimální, ale při hodnocení obsahu mohou pomoci nadstavbové služby (automaticky vytvářené citační rejstříky, sledování počtu přečtení příspěvku).

Trvalá ochrana a zpřístupnění OA materiálů

Trvalá ochrana tištěných zdrojů je doménou depozitních knihoven. Ty patrně přijmou i odpovědnost za trvalé uchování a zpřístupnění OA materiálů. Hlavní myšlenkou elektronických archivů je nabídnout autorům prostor pro volné publikování příspěvků, otázka trvalé ochrany a zpřístupnění zdrojů poněkud ustupuje do pozadí. Možná je to i tím, že OA archivy nemají vždy dlouhodobě pevné finanční zázemí a využívají z části práce a nadšení dobrovolníků. OA materiály si mohou knihovny sklízet samy v rámci plošného sklizení národního webu, musí se však zasadit o takovou legislativu, která jim je umožní získávat a zpřístupňovat. Alternativně se lze s vydavatelem OA časopisů a provozovatelem OA archivů dohodnout na předávání publikovaného obsahu. (Podobné dohody již ostatně existují v případě dnešních komerčních vydavatelů.)

Závěr

Díky nástupu volného přístupu k informacím knihovny sice přijdou o kontrolu nad částí finančních prostředků vynakládaných na rozšiřování vědeckých poznatků, nemusí se však cítit ohroženy nezájmem ze strany uživatelů. S rostoucím počtem volně přístupných zdrojů bude postupně klesat význam akvizice, ale ani v delším časovém horizontu nelze očekávat volnou dostupnost všech zdrojů (zejména faktografických zdrojů komerčních producentů). Knihovny budou mít svým uživatelům stále co nabídnout. Než špatným přístupem k informačním zdrojům trpí uživatelé z institucionální sféry spíše informačním přetížením. Tento problém samo uvolnění přístupu neřeší. Nejde jen o překonání finanční bariéry, ale i o dobrou orientaci v přemíře zdrojů nejrůznější kvality, umění rychle najít, kriticky zhodnotit a zpracovat potřebné informace.

Literatura

- [1.] ALBANESE, A. Life after NIH. *Library Journal*. 2005, vol. 130, no. 7, s. 56–58.
- [2.] ALBANESE, A. Open access may heat up in 2006. *Library Journal*. 2006, vol. 131, no. 2, s. 18-19.
- [3.] ANDERSON, R. Author disincentives and open access. *Serials Review*. 2004, vol. 30, no. 4, s. 288–291.
- [4.] ANTELMAN, K. Do open access articles have a greater research impact? *College & Research Libraries*. 2004, vol. 65, no. 5, s. 372– 382.
- [5.] ANTELMAN, K. Self-archiving practice and the influence of publisher policies in the social sciences. *Learned Publishing*. 2006, vol. 19, no. 2, s. 85-95.
- [6.] BAILEY, Ch.W. The role of reference librarians in institutional repositories. *Reference Services Review*. 2005, vol. 33, no. 3, s. 259-267.
- [7.] DROTT, M.C. Open access. *Annual Review of Information Science and Technology*. 2006, vol. 40, s. 79-109.
- [8.] ESPOSITO, J. The devil you don't know : the unexpected future of open access. *First Monday* [online]. 2004, vol. 9. no. 8 [cit. 2006-4-20]. Dostupný z WWW: <http://www.firstmonday.dk/issues/issue9_8/esposito/index.html>.
- [9.] GEDYE, R. Open access is only part of the story. *Serials Review*. 2004, vol. 30, no. 4, s. 271– 274.
- [10.] GOODMAN, D. The criteria for open access. *Serials Review*. 2004, vol. 30, no. 4, s. 258–270.
- [11.] GROGG, J.E. Linking users to open access. *Searcher*. 2005, vol. 13, no. 4, s. 52–56.
- [12.] CHESLER, A. Open access: a review of an emerging phenomenon. *Serials Review*. 2004, vol. 30, no. 4, s. 292–297.
- [13.] KOEHLER, A.E.C. Some thoughts on the meaning of open access for university library technical services. *Serials Review*. 2006, vol. 32, no. 1, s. 17-21.
- [14.] MARTIN, F., REICH, M. and RAANAN, A. A Not-for-profit publisher's perspective on open access. *Serials Review*. 2004, vol. 30, no. 4, s. 281– 287.
- [15.] PEEK, R. Counting OA journals. *Information Today*. 2005, vol. 22, no. 11, s. 17-18.
- [16.] REGAZZI, J. The shifting sands of open access publishing : publisher's view. *Serials Review*. 2004, vol. 30, no. 4, s. 275– 280.
- [17.] ROWLAND, F. et al. Delivery, management, and access models for e-prints and open access journals. *Serials Review*. 2004, vol. 30, no. 4, s. 298–303.
- [18.] VAN ORSDEL, L.C., BORN, K. Choosing sides. *Library Journal*. 2005, vol. 130, no. 7, s. 48.
- [19.] WILLINSKY, J. The nine flavours of open access scholarly publishing. *Journal of Postgraduate Medicine*. 2003, vol. 49, s. 263– 267.